

Tomasz Przesławski

Organizacja wykonania kary pozbawienia wolności a idea sprawiedliwości naprawczej

Przedmiotem artykułu jest omówienie rozwoju myśli o sprawiedliwości naprawczej w prawie karnym oraz jej roli w postępowaniu wykonawczym. W publikacji postuluje się szersze wprowadzenie elementów kompensacyjnych w trakcie wykonywania kary pozbawienia wolności, z zastrzeżeniem jednak, że ta forma rozwiązywania konfliktu ze względu na charakter spraw będzie mieć w praktyce ograniczony zasięg zastosowania.

Słowa kluczowe: sprawiedliwość naprawcza, retrybutywizm, kara pozbawienia wolności.

The subject of this article is a discussion of the development of thought in restorative justice in the criminal law as well as its role in enforcement proceedings. In the publication a wider introduction of compensative elements during the execution of a custodial sentence is proposed, however, with the reservation that this form of resolving a conflict will have a reduced scope of application in practice due to the nature of cases.

Key words: restorative justice, retributive justice, imprisonment.

Idea sprawiedliwości naprawczej (*restorative justice*), rozumiana jako metoda rozwiązywania konfliktu powstałego pomiędzy ofiarą a sprawcą na skutek popełnionego przestępstwa, ma długą tradycję. Celem sprawiedliwości naprawczej jest naprawienie szkody wyrządzonej przestępstwem, w sposób uzgodniony przez ofiarę i sprawcę przestępstwa, w postaci bądź przywrócenia stanu sprzed zdarzenia szkodzącego (restytucji), bądź – gdy nie jest to możliwe – przez zapewnienie ofierze (także osobom najbliższym) rekompensaty pieniężnej lub niepieniężnej.

Trudności związane z tym modelem racjonalizacji odpowiedzialności prawnej są szczególnie widoczne przy tych typach przestępstw przeciwko

życiu i zdrowiu, których skutkiem jest śmierć bezpośredniej ofiary bądź głębokie, negatywne zmiany fizyczne lub psychiczne. O uzdrowieniu relacji w takich sytuacjach można mówić tylko w dalekim przybliżeniu, gdyż przywrócenie stanu sprzed wyrządzenia szkody przestępstwem nie jest w ogóle możliwe, albo jest bardzo trudne. W przypadkach gdy usunięcie zaszłości w postaci zdarzenia szkodzącego, a tym samym powrót do stanu początkowego (*restitutio in integrum*) nie jest możliwe, pozostaje kompensacja pieniężna (zadośćuczynienie) bądź różne formy kompensaty niepieniężnej: przeproszenie, praca na rzecz poszkodowanego, praca społecznie użyteczna itp.

Termin *restorative justice* tłumaczony jest także szerzej w kontekście przywracania pokoju naruszonego przestępstwem, restytucji więzi społecznych jako sprawiedliwości restaurującej¹ czy restytucyjnej. Koncepcja sprawiedliwości naprawczej jest różnie definiowana, w zależności od tego, który z elementów konstytuujących to pojęcie zyskuje pierwszorzędne znaczenie, biorąc pod uwagę założenia aksjologiczne, rozważania teoretyczne bądź metodykę działań².

Konflikt wynikający z przestępstwa w prekursorskiej koncepcji Nilsa Christiego³, uważanego za twórcę koncepcji *restorative justice* został skradziony bezpośrednio zaangażowanym stronom przez państwo i inne podmioty uczestniczące w formalnym wymiarze sprawiedliwości.

Z tego punktu widzenia jest to powrót do znanego w historii prawa karnego, jak również obecnego jeszcze w rdzennych kulturach Azji, Afryki, Ameryki Środkowej i Łacińskiej modelu sprawiedliwości, przywracającego równowagę w społecznych relacjach⁴, nie tylko po czynie, który określamy z naszej perspektywy przestępstwem, ale i po naruszeniu obyczaju czy moralności w sensie czynu społecznie szkodliwego⁵.

Wskazując na genezę idei sprawiedliwości naprawczej, nie sposób nie wspomnieć o ewolucji poglądów na istotę odpowiedzialności w prawie karnym⁶. Schematycznie nurty odpowiedzialności karnej można

¹ J. Warylewski, *Kierunki i szkoły w nauce prawa karnego*, [w:] *System Prawa Karnego*, t. I, *Zagadnienia ogólne*, red. A. Marek, Wydawnictwo C.H.Beck, Instytut Nauk Prawnych PAN, Warszawa 2010, s. 90.

² P. Szczepaniak, *Sprawiedliwość naprawcza w resocjalizacji więźniów*, IPSiR, Warszawa 2016, s. 124-131.

³ N. Christie, *Conflicts as Property*, „The British Journal of Kriminology” 1977, nr 17.

⁴ J. Consedine, *Sprawiedliwość naprawcza. Przywrócenie ładu społecznego*, Polskie Stowarzyszenie Edukacji Prawnej, Warszawa 2004, s. 209, J. Utrat-Milecki, *Podstawy penologii. Teoria kary*, Wydawnictwo UW 2006, s. 133.

⁵ J. Makarewicz, *Wstęp do filozofii prawa karnego, w oparciu o podstawy historyczno-rozwojowe*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009, s. 84-85.

⁶ J. Kochanowski, *Powrót kary sprawiedliwej*, „Ius et Lex” 2006, nr 1, s. 9-11.

przedstawić w postaci trzech triad: czynu-winy-kary, charakterystycznej dla szkoły klasycznej, sprawcy-stanu niebezpieczeństwa-środka zabezpieczającego, określającej kierunek pozytywizmu kryminologicznego, oraz konfliktu-mediacji-naprawy i pojednania, wyznaczającej model myślenia abolicjonistycznego. W postępowaniu ustalającym konsekwencje naruszenia porządku prawnego rola ofiary zostaje uwzględniona w największym stopniu w trzecim ze wskazanych modeli.

Termin *restorative justice* można tłumaczyć również jako sprawiedliwość wyrównawczą⁷, a więc określeniem zaczerpniętym od Arystotelesa⁸, i ten sposób interpretacji wydaje się najwłaściwszy ze względu na możliwość użycia tego pojęcia także do uzasadnienia kary typu retrybucyjnego. O ile przy naprawieniu szkody chodzi o „pozytywne wyrównanie”, polegające na przysporzeniu ofierze i społeczeństwu dobra, przez uzdrowienie relacji na płaszczyźnie psychicznej i majątkowej, restytucji więzi społecznych, o tyle retrybucja stanowi wyrównanie w sensie negatywnym, odwet na sprawcy pogłębiający ogólny rozmiar zła⁹. Koncepcja retrybucyjnego systemu sprawiedliwości zakłada, że kara stanowi odpłatę za popełnione przestępstwo. Jest to powszechnie przyjęty w literaturze prawa karnego sposób wyjaśnienia tego typu racjonalizacji kary. W tym miejscu warto poczynić jednak refleksję, że jest to przejaw posługiwania się pewną utrwaloną konwencją co do znaczenia terminu retrybucja¹⁰. Retrybucję można rozpatrywać znacznie szerzej, zarówno w sensie negatywnym, jak i w sensie pozytywnym, oraz w wymiarze jednostkowym, jak i społecznym. Przy takim jednak podejściu terminologicznym dochodzi do zatarcia różnicy między tym co zwykle nazywać się systemem retrybucyjnym a systemem naprawczym. Dlatego dla obu kategorii rezerwuję wcześniej wspomniany termin sprawiedliwości wyrównawczej, zarówno w perspektywie indywidualnej, jak i zbiorczej. Wszystkie zresztą aspekty

⁷ R.A. Tokarczyk, *Dylematy filozofii i praktyki prawa* (artykuł recenzyjny), (bez daty), www.romantokarczyk.pl/eseje/dylemat.html.

⁸ Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, PWN, Warszawa 1982, s. 173.

⁹ Z. Ziemiński, *O pojmowaniu sprawiedliwości*, Daimonion Instytut Wydawniczy, Lublin 1992, s. 152; „Przez karę komuś wymierzoną zwiększa się, rozpatrując *prima facie*, ogólna miara zła na świecie”. Por. F. Ciepły, *O dowartościowanie retrybucyjnej racjonalizacji kary*, [w:] *Hominum causa omne ius constitutum est. Księga jubileuszowa ku czci Profesor Alicji Grześkowiak*, red. A. Dębiński, M. Gałązka, R.G. Hałas, K. Wiak, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006, s. 232. Autor słusznie wskazuje, że chodzi o zło kary retrybucyjnej rozpatrywane ontologicznie co do jej skutków dla sprawcy, jej dolegliwości, a nie o ocenę samej kary.

¹⁰ W. Zalewski, *Sprawiedliwość „sprawiedliwości naprawczej”*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2016, t. XXXV, s. 575; D. Sepczyńska, *Co to jest sprawiedliwość i w jaki sposób ją urzeczywistnić? Perspektywa współczesnej filozofii polityki*, [w:] *Z filozofii współczesnej. Rekonstrukcje – interpretacje – polemiki*, red. A. Biegalska, M. Jagłowski, Instytut Filozofii Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2009, s. 175-176.

uzasadnienia odpowiedzialności karnej w kontekście sprawiedliwości powinny być rozpatrywane komplementarnie.

Rozpatrując sprawiedliwość wyrównawczą na poziomie jednostkowym, za punkt wyjścia przyjąć można relację pomiędzy ofiarą a sprawcą, na mocy której dokonuje się swoista transformacja cierpienia ofiary w obowiązek poniesienia prawnych konsekwencji przez sprawcę. Odpowiedzialność sprawcy w ogóle, tj. sam fakt, że jest ustalony podmiot odpowiedzialny i poniesie przewidziane prawem skutki, redukuje w jakiejś części szkodę w warstwie psychicznej przez przywrócenie poczucia godności, bezpieczeństwa czy satysfakcji z decyzji organów państwa, w tym obejmującej przeżycia stanowiące zawołowaną postać zemsty. Poza poziomem przeżyć psychicznych obejmującym akceptację określonej formy odpowiedzialności, sprawiedliwość wymaga od sprawcy dalszej spłaty materialnej lub niematerialnej, która w pozostałej części pokryje dług zaciągnięty przestępstwem wobec podmiotu pokrzywdzonego. Podobnie jest również na płaszczyźnie społecznej, na której członkowie społeczeństwa oczekują zdecydowanej reakcji za wyrządzone zło, dającej poczucie społecznego zaspokojenia, a ze strony sprawcy odbudowy zerwanych więzi społecznych, czy to w pieniądzu, czy świadczeniach niematerialnych. Sprawiedliwe wyrównywanie szkody następuje więc jednocześnie w interesie podmiotu pokrzywdzonego i społeczeństwa. Wyrównanie przybiera postać negatywnego odwetu zamykającego się w obowiązku poniesienia przez sprawcę osobistych dolegliwości związanych z konsekwencjami zachowania oraz pozytywnych w sensie realnego (choć niekoniecznie pieniężnego) przysporzenia na rzecz ofiary i całego społeczeństwa. Wyrównywanie zachodzi według proporcji (miary) do wielkości szkody, a więc ciężaru zła popełnionego (w ujęciu elementów subiektywnych i obiektywnych), na poziomie konkretnego zagrożenia lub uszczerbku w dobrach niemajątkowych poszkodowanego (wartości związanych z osobą bądź funkcjonowaniem organizacji), jego dobrach majątkowych oraz naruszonych lub zagrożonych stosunków społecznych.

W doktrynie prawa karnego proporcjonalność kary wyprowadzana jest również ze sprawiedliwości typu dystrybutywnego (rozdzielczego)¹¹. Wydaje się, że kategoria sprawiedliwości dystrybutywnej może być roz-

¹¹ T. Kaczmarek, *Kara kryminalna i jej racjonalizacja*, [w:] *System Prawa Karnego. Nauka o karze. Sądowy wymiar kary*, t. V, red. T. Kaczmarek, C.H.Beck, Instytut Nauk Prawnych PAN, Warszawa 2015, s. 48-49, 54. Na temat teorii sprawiedliwości por. R.A. Tokarczyk, *Sprawiedliwość: Próba syntetycznej systematyzacji zagadnień*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2016, t. XXXV, s. 25-26.

patrywana poprzez fakt najpierw ogólnego ustanowienia, a następnie konkretnego zaktualizowania obowiązku polegającego na poniesieniu określonych konsekwencji przez każdego, kto naruszy dobro chronione prawem. Chodzi o dwie strony tego samego zagadnienia, w perspektywie wyrównawczej o przywróceniu równowagi sprzed wyrządzenia szkody w relacji sprawcy i poszkodowanego, a w dalszym tle również w stosunku do społeczeństwa (można to nazwać poziomem horyzontalnym), natomiast w perspektywie rozdzielczej o nałożeniu ciężaru na sprawcę przez organy władzy publicznej (poziom wertykalny). W sprawiedliwości wyrównawczej w przedstawionym rozumieniu chodzi o spłatę długu zaciągniętego proporcjonalnie do ciężaru przestępstwa, w sprawiedliwości rozdzielczej o proporcjonalne jego nałożenie wobec wagi przestępstwa.

Ideą byłyby sytuacja, w której wyrównanie szkody wyrządzonej przestępstwem na płaszczyźnie zindywidualizowanej i społecznej w formie odwetu i naprawy wzajemnie się dopełniały. Odczuwana satysfakcja, że zło nie pozostaje bez odpowiedzi, łączy się z zaspokojeniem krzywdy, np. w drodze wypłaty środków pieniężnych i w sposób zapośredniczony przez pracę w hospicjum, co rekompensowałoby jednocześnie zaburzenie ładu społecznego wywołanego przestępstwem. Dobrym rozwiązaniem, które wymagało jedynie korekty w zakresie restytucji więzi społecznych zerwanych przestępstwem jest możliwość umorzenia postępowania karnego z art. 59a kk. Prawodawca, wychodząc z modelu sprawiedliwości retributywnej, zdecydował się jednak na uchylene przepisu¹².

Założenia retributywne i naprawcze przewijają się w całym rozwoju prawa karnego. Na początku rozwoju cywilizacyjnego zasada proporcjonalności w reakcji na wyrządzone zło nie była przestrzegana. Przykład nieograniczonej zemsty krwawej znajdujemy na kartach Biblii, w słowach Lameka: „Gotów jestem zabić człowieka dorosłego, jeśli on mnie zrani, i dziecko – jeśli zrobi mi siniec!” (Biblia Tysiąclecia, 1980, rdz 4,23). Z tej perspektywy zasada odwetu, ograniczająca zemstę krwawą do zemsty zrównoważonej wielkością i rodzajem szkody, w myśl zasady: oko za oko, życie za życie, ale już nie życie za oko, była wyrazem ogromnego postępu cywilizacyjnego.

Retributywnemu modelowi odpowiedzialności, opartemu na zasadzie odpłaty, a więc wyrządzenia szkody takiej samej jakiej się doznało, towarzyszyła kompozycja, która stanowiła ugodowe rozwiązanie sporu

¹² Ustawa o zmianie ustawy – *Kodeks postępowania karnego* oraz niektórych innych ustaw z 11.03.2016 r. (Dz. U. z 2016 r., poz. 437).

między zwaśnionymi stronami. Interesujące jest, że zasada odszkodowania pieniężnego znajdowała się już w najstarszych prawach mezopotamskich¹³. Zapłata wynagrodzenia za wyrządzoną szkodę materialną i moralną dokonywana była nie tylko w pieniądzu, ale również w innych dobrach stanowiących środki wymiany handlowej. Poza kompozycją istniały także inne środki łagodzenia konfliktu na drodze niemajątkowej, jak małżeństwo między członkami zwalczających się rodów, pojedynki, oddanie krzywdziciela w niewolę, czy różne przejawy pokuty, np. w formie upokorzenia czy prośby o wybaczenie¹⁴. Z dzisiejszej perspektywy te formy polubownego rozwiązywania sporu, przy aktywnej roli sprawców i pokrzywdzonych (wynagrodzenia za szkodę, aktów pojednawczych i pokutnych), były wyrazem sprawiedliwości naprawczej.

Wyrządzenie szkody, niezależnie czy chodziło w naszym rozumieniu o dziedzinę prawa cywilnego czy karnego (do późnego średniowiecza nie rozróżniano bezprawia cywilnego i karnego) stanowiło prywatną sprawę pokrzywdzonego (przestępstwo prywatne), która w naturze lub pieniądzu rekompensowała szkodę wyrządzoną przestępstwem. Wymierzana kara miała charakter wyłącznie prywatny (kara prywatna), i o ile nie przybierała formy odwetu, stanowiła wspomnianą kompozycję, na podstawie której sprawca uiszczal umówioną wartość okupu dla pokrzywdzonego lub jego rodziny¹⁵.

Obserwowany współcześnie proces upodmiotowienia pokrzywdzonego w prawie karnym¹⁶ ma swoją długą historię w prywatnoprawnym modelu odpowiedzialności, dominującym w Europie do XVI w., a z punktu widzenia założeń sprawiedliwości naprawczej jest wyrazem ponownego zbliżenia się dziedzin prawa cywilnego i karnego¹⁷.

W filozofii sprawiedliwości typu naprawczego, poza kompensacją ważna jest komunikacja ukierunkowana na pojednanie oraz kontekst społeczny¹⁸. W Polsce proces naprawczy nie ma istotnego znaczenia w praktyce wymiaru sprawiedliwości. Nurt sprawiedliwości naprawczej,

¹³ C. Kunderewicz, *Najstarsze prawa świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1990, s. 28.

¹⁴ J. Makarewicz, op. cit., s. 286-287, 292-293.

¹⁵ B. Lesiński, W. Rozwadowski, *Historia prawa*, PWN, Warszawa – Poznań 1981, s. 274-287, 334-336.

¹⁶ E. Zielińska, *Komentarz do Decyzji Ramowej Rady z 15 marca 2001 r. w sprawie pozycji ofiar w postępowaniu karnym 2001/220/WSiSW*, [w:] *Prawo wspólnot europejskich a prawo polskie*, t. VI, Dokumenty karne, cz. II, wybór tekstów z komentarzami, red. E. Zielińska, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2005, s. 632.

¹⁷ W. Zalewski, *Sprawiedliwość naprawcza. Początek ewolucji polskiego prawa karnego?* Arche, Gdańsk 2006, s. 119-120.

¹⁸ M. Wright, *Sprawiedliwość naprawcza i mediacja*, [w:] *Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy*. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Praw Człowieka i Praworządności 20-21.10. 2000 r., Dział Wydawniczy Kancelarii Senatu, Warszawa 2001, s. 266-267.

włączając w to, poza mediacją, inne środki reakcji prawnokarnej o charakterze restytucyjno-odszkodowawczym, jest częścią postępowania karnego funkcjonującego w modelu retributywnym¹⁹. Słusznie wskazuje się przy tym, że sprawiedliwość naprawcza bez instrumentarium sprawiedliwości retributywnej, pozostawałaby tylko założeniem teoretycznym²⁰.

Wprowadzenie mechanizmów sprawiedliwości naprawczej do postępowania karnego wykonawczego jest dyskutowane w Polsce od połowy lat 90. ub. wieku²¹. Wydaje się, że bez szerszej przebudowy organizacji wykonania kary pozbawienia wolności, mimo zgłaszanych od lat postulatów z zakresu sprawiedliwości naprawczej, sprawa ta ma charakter wyłącznie teoretyczny²². Przyczyny takiego stanu rzeczy należy doszukiwać się w wyeksponowaniu postępowania mediacyjnego, które w warunkach uwięzienia może być uważane za niewystarczające, bez rozwiązań systemowych. Poszkodowani oczekują konkretnych zachowań, które poprawią ich sytuację materialną naruszoną przestępstwem, a społeczeństwo – praktycznej ekspiacji ukierunkowanej na przywrócenie ładu społecznego. Poza słowami, które są ważne w sferze psychicznej, istotne są pieniądze, których skazani najczęściej nie mają, oraz realne możliwości naprawy w sferze społecznej. Połączenie tych trzech elementów w ramach postępowania wykonawczego: zindywidualizowanej relacji (o ile jest to możliwe), rzeczywistych świadczeń na rzecz poszkodowanych i społeczeństwa, daje postawę do wyrównania szkód wyrządzonych przestępstwem, łączących w sobie aspekty sprawiedliwości retributywnej i naprawczej. Nie da się tego osiągnąć w warunkach dotychczasowego systemu izolacji. Dolegliwość polegająca na pozbawieniu wolności, stanowiąca odpłatę za popełnione przestępstwo, może być realizowana w izolacji pozawięziennej,

¹⁹ Na temat współlistnienia nurtu retributywnego i naprawczego współtworzącego w Polsce jeden wymiar sprawiedliwości por. C. Kulesza, *Mediacja jako program sprawiedliwości naprawczej w Polsce (uwagi na tle dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z 25.10.2012 r.)*, [w:] *Unijne standardy programów sprawiedliwości naprawczej*, red. L. Mazowiecka, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2015, s. 44-45, M. Królikowski, *Sprawiedliwość retributywna wobec sprawiedliwości naprawczej*, „Ius et Lex” 2006 nr 1, s.127-128, M. Płatek, *Teoria sprawiedliwości naprawczej*, [w:] *Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka*, red. M. Płatek, M. Fajst, Liber, Warszawa 2005, s.76-77.

²⁰ J. Warylewski, *Klondike czy złoto głupców wymiaru sprawiedliwości karnej?*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2016, t. XXXV, s. 460.

²¹ Dobiejewska E., *Mediacja po wyroku, sprawiedliwość naprawcza – dlaczego nie?*, [w:] *Mediacja po wyroku. Materiały z polsko-czeskiej konferencji zorganizowanej przez Polskie Towarzystwo Penitencjarne, Katowicki Dyskusyjny Klub Penitencjarny, Polskie Centrum Mediacji, Ośrodek Mediacji w Żorach, Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Katowicach, Morawsko-Śląski Region Służby Więziennej Czeskiej Republiki w Ośrodku Doskonalenia Kadr Służby Więziennej*, Kule 12-14.12. 2002 r., red. R. Musidłowski, J. Nawój, P. Szczepaniak, Zakład Karny w Jastrzębiu Zdroju, Jastrzębie Zdrój 2002, s. 12-13.

²² P. Szczepaniak, *Sprawiedliwość naprawcza w resocjalizacji więźniów*, IPSiR, Warszawa 2016, s. 119.

wyrażającej się w twórczej pracy przynoszącej wymierne korzyści dla skazanych, ich ofiar oraz społeczeństwa. Dlatego określenie polityki karnej w uchwale Senatu RP z 3 czerwca 2004 r. (M. P. nr 26, poz. 431) uznać należy za istotne z punktu widzenia idei, ale niewystarczające co do wskazanych środków dla jej spełnienia²³.

Zdecydowanie szerzej wytoczono zręby postępowania naprawczego na etapie wykonywania kary w prawie unijnym. Sprawiedliwość naprawcza została zdefiniowana w art. 2 ust. 1 lit. d dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z 25 października 2012 r. ustanawiającej normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw oraz zastępującej decyzję ramową Rady 2001/220/WSiSW (Dz. Urz. UE. L 315 z 14.11.2012 r., s. 57). Zgodnie z powołanym przepisem sprawiedliwość naprawcza oznacza „wszelkie procedury, dzięki którym ofiara oraz sprawca mają możliwość, pod warunkiem wyrażenia przez nich na to dobrowolnej zgody, czynnego udziału w rozwiązaniu kwestii będących wynikiem przestępstwa przy pomocy bezstronnej strony trzeciej”.

Prawodawca europejski nie dookreśla całkowicie form postępowania, które służyć mają uzdrowieniu sytuacji między ofiarą a sprawcą²⁴. Punkt 46 preambuły do wspomnianej dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE, przykładowo wymienia obok mediacji także grupy rodzinne oraz zgromadzenia wyrokujące. Nic nie stoi na przeszkodzie, aby w polskim modelu w ramach zmienionego charakteru odbywania kary pozbawienia wolności, a właściwie przepracowywania kary, istniało ciało, którego funkcją byłoby wiązanie potrzeb pokrzywdzonych (społeczeństwa) z możliwościami skazanych, którym system pozwalałby na uzyskiwanie świadczeń pokrywających te potrzeby. Świadczenia sprawiedliwości naprawczej, na co wskazuje się w tej części preambuły, „mogą

²³ Senat podkreślił, że „nowa polityka karna powinna być oparta na idei sprawiedliwości naprawczej, zgodnie z którą postępowanie karne nie koncentruje się na odwecie, lecz zmierza do zadośćuczynienia pokrzywdzonemu i społeczności oraz do poprawy sprawy (...) Realizacji idei wszechstronnego naprawienia szkód wynikłych z przestępstwa i zapobiegania powtórnemu popełnianiu przestępstw dobrze służy mediacja. Należy zapewnić powszechną dostępność mediacji w sprawach karnych (...) na każdym etapie postępowania, w szczególności w postępowaniu przygotowawczym oraz wyjaśniającym, a także w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności. Wymaga to stworzenia odpowiednich warunków dla prowadzenia mediacji, w szczególności organizowania ośrodków mediacyjnych, wspieranych przez władze centralne i lokalne, oraz obowiązkowego szkolenia mediatorów. Konieczne jest także ustawowe zagwarantowanie poufności postępowania mediacyjnego”.

²⁴ W. Zalewski, *Programy sprawiedliwości naprawczej – w poszukiwaniu najlepszej drogi. Uwagi na tle dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE ustanawiające normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw*, [w:] *Unijne standardy programów sprawiedliwości naprawczej*, red. L. Mazowiecka, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2015, s. 63.

być bardzo korzystne dla ofiary, jednak wymagają gwarancji, aby zapobiec wtórnej i ponownej wiktyimizacji, zastraszeniu oraz odwetowi”.

W obecnym stanie prawnym elementy sprawiedliwości naprawczej dostrzec należy już w samym celu poprawczym kary pozbawienia wolności, jakim jest wzbudzanie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądaných postaw, a także w pracy będącej środkiem oddziaływania penitencjarnego, mającego znaczenie również dla społeczności lokalnej (art. 67 § 1, § 3 kkw). Jednak zgodnie z przytoczoną wyżej definicją w sensie ścisłym ideę tę realizują działania skazanego, których celem jest dobrowolne zaspokojenie potrzeb ofiar we współdziałaniu z bezstronnym podmiotem. W systemie polskim taką usługą sprawiedliwości naprawczej jest tylko mediacja.

Termin mediacji w postępowaniu wykonawczym pojawia się tylko raz w art. 162 § 1 kkw. Wymieniony przepis wskazuje m.in., że sąd penitencjarny w sprawie o warunkowe przedterminowe zwolnienie powinien uwzględniać ugodę zawartą w wyniku mediacji. Przez większość komentatorów kodeksu karnego wykonawczego odniesienie do mediacji w powołanym przepisie powiązane jest z wcześniejszymi stadiami procesu karnego. Chodzi więc o uzgodnienia, które zapadły w postępowaniu przygotowawczym lub sądowym²⁵.

W literaturze prezentowane jest również stanowisko odmienne, zgodnie z którym mediacja może mieć zastosowanie jako samodzielna instytucja prawno-wykonawcza w trybie art. 1 § 2 kkw z wykorzystaniem właściwych przepisów kodeksu postępowania karnego (art. 23a kpk), jednak propozycje te nie znalazły odzwierciedlenia w praktyce więziennej²⁶.

Wprowadzenie możliwości przeprowadzenia postępowania mediacyjnego w trakcie wykonywania kary pozbawienia wolności natrafia na liczne pytania, w szczególności: o zakres podmiotowy skazanych, którzy mogą brać udział w tej formie aktywności, o sposób przeprowadzania mediacji, o przedmiot uzgodnień między stronami, o metodę realizacji porozumień, o zagrożenia związane z instrumentalnym wykorzystywaniem

²⁵ S. Leleńtal, *Kodeks karny wykonawczy, Komentarz*, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa, 2010, s. 659; K. Postulski, *Kodeks karny wykonawczy, Komentarz*, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2012, s. 669; K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny wykonawczy, Komentarz*, LexisNexis, Warszawa 2013, s. 532.

²⁶ L. Osiński, *Komentarz do art. 162 kkw*, [w:] *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, red. J. Lachowski, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2015, s. 566-567; D. Michta, A. Szczepański, *Mediacja w postępowaniu wykonawczym*, „Palestra” 2013, nr 7-8, s. 84; T. Szymanowski, *Kodeks karny wykonawczy po nowelizacjach z 2004 r.*, „Państwo i Prawo” 2004, nr 3, s. 39-40; K. Winiarek, *Mediacja po wyroku*, [w:] *Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka*, red. M. Płatek, M. Fajst, Liber, Warszawa 2005, s. 201.

postanowień ugodowych w celu uzyskania przez więźniów np. warunkowego zwolnienia.

Przeciwnicy i zwolennicy tej formy postępowania naprawczego posługują się często dla obrony swoich pozycji podobnym rodzajem argumentacji. Przykładowo: ochrona przed wtórną i ponowną wiktyimizacją służyć może zarówno jako racja uzasadniająca cel świadczeń z zakresu sprawiedliwości naprawczej²⁷, jak również, wręcz odwrotnie, jako przyczyna niekorzystnych oddziaływań wobec ofiary, która musiałaby uczestniczyć w takim postępowaniu. Na tym poziomie argumentacji nie ma jednoznacznych odpowiedzi, stąd wciąż aktualny jest spór o możliwość zastosowania i kształt tej instytucji w postępowaniu wykonawczym.

Pojęcie wiktyimizacji w obu jej postaciach zdefiniowane zostało w pkt. 1.2 i 1.3 załącznika do rekomendacji Komitetu Ministrów Rec. (2006)8 w sprawie pomocy dla ofiar przestępstw z 14 czerwca 2006 r. Zgodnie z wymienioną regulacją „powtórna wiktyimizacja oznacza sytuację, w której ta sama osoba cierpi z powodu więcej niż jednego zdarzenia przestępczego w ciągu określonego czasu”, natomiast „wiktyimizacja wtórna oznacza wiktyimizację, która występuje nie jako bezpośredni efekt czynu przestępczego, lecz z powodu reakcji instytucji lub indywidualnych osób w stosunku do ofiary”²⁸.

Obowiązek podejmowania właściwych środków w czasie realizacji usług sprawiedliwości naprawczej, by zabezpieczyć ofiary przed wtórną i ponowną wiktyimizacją, zastraszaniem oraz odwetem, znajduje szczegółowe rozwinięcie w art. 12 powołanej dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE. Przedsiębrane środki powinny prowadzić do bezpiecznych i zadowalających rezultatów w zakresie usług sprawiedliwości naprawczej, przy czym prawodawca europejski wprowadza szczegółowe warunki takich świadczeń. Wskazuje się, że:

„a) usługi w zakresie sprawiedliwości naprawczej stosuje się tylko wtedy, gdy leżą w interesie ofiary, biorąc pod uwagę względy bezpieczeństwa,

²⁷ E. Górski, *Mediacja po wyroku*, [w:] *Mediacja po wyroku. Materiały z polsko-czeskiej konferencji ...*, s. 49-50; T. Bulenda, *Kontrowersje wokół wprowadzenia mediacji do postępowania karnego wykonawczego*, [w:] *Mediacja po wyroku. Materiały z polsko-czeskiej konferencji ...*, s. 213.

²⁸ E. Bieńkowska, L. Mazowiecka, *Ofiara przestępstwa w dokumentach międzynarodowych*. Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2009, s. 121, Zielińska, E., *Indywidualna ocena służąca ustaleniu szczególnych potrzeb ofiary w zakresie ochrony, w świetle unormowań art. 22 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE*, [w:] *Indywidualna ocena służąca ustaleniu szczególnych potrzeb ofiar przestępstw w zakresie ochrony*, red. L. Mazowiecka, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2015, s. 33.

i opierają się one na dobrowolnej i świadomej zgodzie wyrażonej przez ofiarę, którą to zgodę można w każdej chwili wycofać;

b) przed wyrażeniem zgody na uczestnictwo w procesie sprawiedliwości naprawczej ofiara otrzymuje pełne i obiektywne informacje na temat tego procesu i jego potencjalnych rezultatów, jak również informacje o trybie nadzoru nad realizacją jakiegokolwiek ugody;

c) sprawca musiał wcześniej potwierdzić podstawowe fakty związane ze sprawą;

d) każda ugoda jest wynikiem dobrowolnego porozumienia i może być uwzględniona we wszelkich dalszych postępowaniach karnych;

e) rozmowy prowadzone w ramach czynności sprawiedliwości naprawczej, które nie są prowadzone publicznie, mają charakter poufny i nie są następnie ujawniane, chyba że strony wyrażą na to zgodę lub wymaga tego prawo krajowe ze względu na nadrzędny interes publiczny”.

W swoim założeniu postępowanie mediacyjne powinno służyć zarówno ofierze jak i sprawcy. Istnieje jednak niebezpieczeństwo, że wprowadzenie tej formy sprawiedliwości naprawczej bez przebudowy organizacji wykonania kary może mieć wymiar jednokierunkowy, chroniący jedynie interes więźnia.

Wydaje się, że należy poszukiwać rozwiązań, których celem jest zabezpieczenie zarówno potrzeb ofiar, jak i społeczeństwa, przy jednoczesnym stworzeniu więźniom warunków do ich zaspokojenia. Dotyczy to sytuacji, w których przyznano odszkodowanie na rzecz pokrzywdzonego w postępowaniu sądowym, jak i takich, w których obowiązek odszkodowawczy nie był przedmiotem rozstrzygnięcia sądowego. Więzień powinien mieć potencjalną możliwość realnego spełnienia żądań odszkodowawczych, w przeciwnym razie w praktyce obowiązek naprawienia szkody ograniczy się do symbolicznych gestów o charakterze moralnym bądź deklaracji składanych bez pokrycia. Z punktu widzenia interesów ofiary byłby to stan daleko niewystarczający. Także na płaszczyźnie etycznej, akceptowanie instrumentalnego traktowania uzgodnień przez więźniów²⁹, tylko po to, by mogli z tego faktu uzyskiwać doraźne korzyści, a więc popieraniu stanu jednostronnej interesowności, czyniłoby z mediacji fasadę procesu naprawczego.

²⁹ J. Malec, *Mediacja, porozumienie i przeproszenie w sprawach zabójstw*, [w:] *Mediacja po wyroku. Materiały z polsko-czeskiej konferencji...*, s. 83.

System wykonywania kary powinien służyć wyrównywaniu strat zarówno o charakterze moralnym, jak i materialnych (jednostkowych i społecznych). Dolegliwość kary pozbawienia wolności polegałaby na możliwości świadczenia pracy i uzyskiwania dochodów w warunkach przymusu organizacyjnego, najlepiej w izolacji pozawięziennej, chyba że względy terapeutyczne lub bezpieczeństwa, bądź wolny wybór więźnia, limitowałyby przepracowywanie kary tylko w obrębie jednostki penitencjarnej. W ramach takiej organizacji kary, a właściwie organizacji pracy, można realnie rozważać ugodowe rozwiązania między ofiarą i sprawcą, czy to w postaci mediacji, czy innej formy porozumienia.

Zaspokajanie potrzeb materialnych osób dotkniętych przestępstwem, odbudowywanie więzi społecznych poprzez świadczenia na rzecz społeczeństwa, mogłoby mieć istotny wkład w procesie resocjalizacji sprawcy, pomimo że na danym etapie wykonywania kary nie mógłby liczyć na dobrodziejstwo probacji. Porozumienie z ofiarą mogłoby być rozłożone w czasie i dopuszczać pewną etapowość. Formą sprawiedliwości naprawczej byłaby również daleko idąca jednokierunkowość działań ze strony więźnia, która tylko potencjalnie mogłaby przekształcić się w przyszłości w postać porozumienia, będącą swoistą próbą szczerości intencji, potwierdzoną np. dobrowolnymi wpłatami na rzecz pokrzywdzonego, jeżeli ten nie chciałby w ogóle uczestniczyć w sformalizowanym postępowaniu.

Wprowadzenie zinstytucjonalizowanej ścieżki komunikacji między przestępcą odbywającym karę pozbawienia wolności a ofiarą przestępstwa, nie powinno mieć ograniczeń podmiotowych, pod warunkiem, że traktuje się tę formę sprawiedliwości jako jeszcze jeden rodzaj oddziaływania resocjalizacyjnego. Dobrowolne porozumienie ze sprawcami najcięższych przestępstw, np. przeciwko życiu i zdrowiu, przestępstw przeciwko rodzinie i opiece, wolności seksualnej, czy działających w zorganizowanych grupach przestępczych, jest rzeczą bardzo trudną na płaszczyźnie materialnej, a co dopiero w warstwie etycznej, gdy chodzi o pojednanie. Przebaczenie w takich sytuacjach wymaga heroizmu.

O możliwości podjęcia uzgodnień ze strony ofiary decydować będą czynniki indywidualne, z których, obok różnych motywacji³⁰, nie można wykluczyć również trudnej sytuacji finansowej. Proces naprawczy jako sposób rozwiązania konfliktu społecznego nie jest środkiem, który dotyczyć

³⁰ Szczepaniak P., *Mediacja po wyroku – brakujące ogniwo*, [w:] *Mediacja po wyroku. Materiały z polsko-czeskiej konferencji ...*, s. 25

może każdego sprawcy i każdej ofiary, pomimo istnienia okoliczności, które potencjalnie mogłyby pozytywnie warunkować dialog. Są sytuacje, które wykluczają możliwość porozumienia ze strony sprawcy, gdy nie chce wziąć odpowiedzialności za popełnione przestępstwo, a ze strony ofiary, gdy etycznie odrzuca możliwość oszacowania zadanego cierpienia, nie mówiąc już o pojednaniu.

Wprowadzenie regulacji z zakresu sprawiedliwości naprawczej w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności wymaga dalszego przebudowania organizacji wykonywania samej kary tak, aby możliwa była realna kompensata pieniężna, przede wszystkim w wymiarze jednostkowym oraz kompensata niepieniężna na płaszczyźnie społecznej. Podstawą organizacji kary powinna być praca jako czynnik będący źródłem zaspokojenia roszczeń odszkodowawczych ofiar, restytucji więzi społecznych i odnowy samego więźnia przez aktywizację zdolności empatycznych, np. poprzez realizację usług w hospicjum.

Pojednanie, o ile w ogóle możliwe, powinno być zwieńczeniem procesu, w którym więzień stara się naprawić wyrządzone krzywdy i pogodzić z pokrzywdzonym. Porozumienie z ofiarą nie powinno być czynnikiem decydującym o możliwości uzyskania warunkowego przedterminowego zwolnienia. Z jednej strony chroniłoby to ofiarę od niekorzystnych nacisków ze strony środowiska związanego ze sprawcą z powodu uniemożliwienia zastosowania wobec niego środków probacyjnych, w sytuacji braku zainteresowania kontaktu ze sprawcą (pośredniego czy bezpośredniego), bądź gdyby ustalenia w sprawie postanowień ugodowych nie były dla ofiary satysfakcjonujące. Z drugiej strony stanowiłoby zabezpieczenie dla więźnia przed nadmiernymi żądaniami ofiary, wykorzystującej okoliczność przymusowej sytuacji do uzyskania nieproporcjonalnych warunków ugodowych.

W ramach kompensacji majątkowej należałoby rozważyć wprowadzenie odrębnego rodzaju finansowania roszczeń poszkodowanych, których spłata obciążałaby więźniów w trakcie odbywania kary, jak i po opuszczeniu przez nich zakładów karnych. W odróżnieniu od funduszu kompensacyjnego w obecnej formie, to na sprawcach bezpośrednio ciążyłby obowiązek spłaty należności, które posłużyły do zaspokojenia żądań ofiar. Indywidualna powinność wywiązywania się z zobowiązań stanowiłaby istotny element kształtowania prospołecznych postaw więźniów. Wymaga to jednak przebudowania organizacji wykonywania kary pozbawienia wolności, tak by osoby uwięzione miały realne szanse na realizację tych obowiązków.

Bibliografia

- Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, PWN, Warszawa 1982.
- Biblia Tysiąclecia, Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań – Warszawa 1980.
- Bieńkowska E., Mazowiecka, L., *Ofiara przestępstwa w dokumentach międzynarodowych*. Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2009.
- Bulenda T., *Kontrowersje wokół wprowadzenia mediacji do postępowania karnego wykonawczego*, [w:] *Mediacja po wyroku. Materiały z polsko-czeskiej konferencji zorganizowanej przez Polskie Towarzystwo Penitencjarne, Katowicki Dyskusyjny Klub Penitencjarny, Polskie Centrum Mediacji, Ośrodek Mediacji w Żorach, Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Katowicach, Morawsko-Śląski Region Służby Więziennej Czeskiej Republiki w Ośrodku Doskonalenia Kadr Służby Więziennej, Kule 12-14 grudnia 2002*, red. R. Musidłowski, J. Nawój, P. Szczepaniak, Zakład Karny w Jastrzębiu-Zdroju, Jastrzębie-Zdrój 2002.
- Christie N., *Conflicts as Property*, „The British Journal of Kriminology” 1977, nr 17.
- Cieply F., *O dowartościowanie retrybutywnej racjonalizacji kary*, [w:] *Hominum causa omne ius constitutum est. Księga jubileuszowa ku czci Profesor Alicji Grześkowiak*, red. A. Dębiński, M. Gałązka, R.G. Hałas, K. Wiak, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006.
- Consedine J., *Sprawiedliwość naprawcza. Przywrócenie ładu społecznego*, Polskie Stowarzyszenie Edukacji Prawnej, Warszawa 2004.
- Dąbkiewicz K., *Kodeks karny wykonawczy, Komentarz*, LexisNexis, Warszawa 2013.
- Dobiejewska E., *Mediacja po wyroku, sprawiedliwość naprawcza – dlaczego nie?*, [w:] *Mediacja po wyroku. Materiały z polsko-czeskiej konferencji zorganizowanej przez Polskie Towarzystwo Penitencjarne, Katowicki Dyskusyjny Klub Penitencjarny, Polskie Centrum Mediacji, Ośrodek Mediacji w Żorach, Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Katowicach, Morawsko-Śląski Region Służby Więziennej Czeskiej Republiki w Ośrodku Doskonalenia Kadry Służby Więziennej, Kule 12-14.12.2002 r.*, red. R. Musidłowski, J. Nawój, P. Szczepaniak, Zakład Karny w Jastrzębiu-Zdroju, Jastrzębie Zdrój 2002.
- Górska E., *Mediacja po wyroku*, [w:] *Mediacja po wyroku. Materiały z polsko-czeskiej konferencji zorganizowanej przez Polskie Towarzystwo Penitencjarne, Katowicki Dyskusyjny Klub Penitencjarny, Polskie Centrum Mediacji, Ośrodek Mediacji w Żorach, Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Katowicach, Morawsko-Śląski Region Służby Więziennej Czeskiej Republiki w Ośrodku Doskonalenia Kadry Służby Więziennej, Kule 12-14.12.2002*, red. R. Musidłowski, J. Nawój, P. Szczepaniak, Zakład Karny w Jastrzębiu-Zdroju, Jastrzębie Zdrój 2002.
- Kaczmarek T., *Kara kryminalna i jej racjonalizacja*, [w:] *System Prawa Karnego. Nauka o karze. Sądowy wymiar kary*, t. V, red. T. Kaczmarek, C.H.Beck, Instytut Nauk Prawnych PAN, Warszawa 2015.

- Kochanowski J., *Powrót kary sprawiedliwej*, „Ius et Lex” 2006, nr 1.
- Kunderewicz C., *Najstarsze prawa świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1990.
- Królikowski M., *Sprawiedliwość retrybucyjna wobec sprawiedliwości naprawczej*, „Ius et Lex” 2006, nr 1.
- Kulesza C., *Mediacja jako program sprawiedliwości naprawczej w Polsce (uwagi na tle dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z 25.10. 2012 r.)*, [w:] *Unijne standardy programów sprawiedliwości naprawczej*, red. L. Mazowiecka, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2015.
- Lelental S., *Kodeks karny wykonawczy, Komentarz*, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2010.
- Lesiński, B., Rozwadowski W., *Historia prawa*, PWN, Warszawa – Poznań, 1981.
- Makarewicz J., *Wstęp do filozofii prawa karnego, w oparciu o podstawy historyczno-rozwojowe*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009.
- Malec J., *Mediacja, porozumienie i przeproszenie w sprawach zabójstw*, [w:] *Mediacja po wyroku. Materiały z polsko-czeskiej konferencji zorganizowanej przez Polskie Towarzystwo Penitencjarne, Katowicki Dyskusyjny Klub Penitencjarny, Polskie Centrum Mediacji, Ośrodek Mediacji w Żorach, Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Katowicach, Morawsko-Śląski Region Służby Więziennej Czeskiej Republiki w Ośrodku Doskonalenia Kadr Służby Więziennej, Kule 12-14.12.2002*, red. R. Musidłowski, J. Nawój, P. Szczepaniak, Zakład Karny w Jastrzębiu Zdroju, Jastrzębie Zdrój 2002.
- Michta D., Szczepański A., *Mediacja w postępowaniu wykonawczym*, „Palestra” 2013, nr 7-8.
- Osiński L., *Komentarz do art. 162 kkw*, [w:] *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, red. J. Lachowski, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2015.
- Płatek M., *Teoria sprawiedliwości naprawczej*, [w:] *Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka*, red. M. Płatek, M. Fajst, Liber, Warszawa 2005.
- Postulski K., *Kodeks karny wykonawczy, Komentarz*, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2012.
- Sepczyńska D., *Co to jest sprawiedliwość i w jaki sposób ją urzeczywistnić? Perspektywa współczesnej filozofii polityki*, [w:] *Z filozofii współczesnej. Rekonstrukcje – interpretacje – polemiki*, red. A. Biegalska, M. Jagłowski, Instytut Filozofii Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2009.
- Szczepaniak P., *Sprawiedliwość naprawcza w resocjalizacji więźniów*, IPSiR, Warszawa 2016.
- Szczepaniak P., *Mediacja po wyroku – brakujące ogniwo*, [w:] *Mediacja po wyroku. Materiały z polsko-czeskiej konferencji zorganizowanej przez Polskie Towarzystwo Penitencjarne, Katowicki Dyskusyjny Klub Penitencjarny, Polskie Centrum Mediacji, Ośrodek Mediacji w Żorach, Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Katowicach, Morawsko-Śląski Region Służby Więziennej Czeskiej Republiki w Ośrodku*

- Doskonalenia Kadr Służby Więziennej, Kule 12-14.12.2002 r.*, red. R. Musidłowski, J. Nawój, P. Szczepaniak, Zakład Karny w Jastrzębiu Zdroju, Jastrzębie Zdrój 2002.
- Szymanowski T., *Kodeks karny wykonawczy po nowelizacjach z 2004 r.*, „Państwo i Prawo” 2004, nr 3.
- Tokarczyk R.A., *Dylematy filozofii i praktyki prawa* (artykuł recenzyjny, bez daty), www.romantokarczyk.pl/eseje/dylemat.html,
- Tokarczyk R.A., *Sprawiedliwość. Próba syntetycznej systematyzacji zagadnień*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2016, t. XXXV.
- Utrat-Milecki J., *Podstawy penologii. Teoria kary*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006.
- Warylewski J., *Kierunki i szkoły w nauce prawa karnego*, [w:] *System Prawa Karnego. Zagadnienia ogólne*, red. A. Marek, t. I, Wydawnictwo C.H.Beck, Instytut Nauk Prawnych PAN, Warszawa 2010.
- Warylewski J., *Klondike czy złoto głupców wymiaru sprawiedliwości karnej?* „Gdańskie Studia Prawnicze” 2016, tom XXXV.
- Winiarek K., *Mediacja po wyroku (w:) Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka*, red. M. Płatek, M. Fajst, Liber, Warszawa 2005.
- Wright M., *Sprawiedliwość naprawcza i mediacja*, [w:] *Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Praw Człowieka i Praworządności 20-21.10.2000 r.*, Dział Wydawniczy Kancelarii Senatu, Warszawa 2001.
- Zalewski W., *Sprawiedliwość naprawcza. Początek ewolucji polskiego prawa karnego?*, Arche, Gdańsk 2006.
- Zalewski W., *Programy sprawiedliwości naprawczej – w poszukiwaniu najlepszej drogi. Uwagi na tle dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE ustanawiające normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw*, [w:] *Unijne standardy programów sprawiedliwości naprawczej*, red. L. Mazowiecka, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2015.
- Zalewski W., *Sprawiedliwość „sprawiedliwości naprawczej”*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2016, t. XXXV.
- Zielińska E., *Komentarz do Decyzji Ramowej Rady z 15.03.2001r. w sprawie pozycji ofiar w postępowaniu karnym 2001/220/WSiSW*, [w:] *Prawo wspólnot europejskich a prawo polskie*, t. VI, *Dokumenty karne, część II, wybór tekstów z komentarzami*, red. E. Zielińska, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2005.
- Zielińska, E., *Indywidualna ocena służąca ustaleniu szczególnych potrzeb ofiary w zakresie ochrony, w świetle unormowań art. 22 dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE*, [w:] *Indywidualna ocena służąca ustaleniu szczególnych potrzeb ofiar przestępstw w zakresie ochrony*, red. L. Mazowiecka, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2015.
- Ziemiński Z., *O pojmowaniu sprawiedliwości*, Daimonion Instytut Wydawniczy, Lublin 1992.